

Kerk in context

Review religieuze praktijken in functioneel gedifferentieerde systemen

Erik Sengers*

Summary

Organized religion can be found at places that are normally closed for ordinary people. Representatives of this religion are active in care institutions, in the army and in prisons. This however creates tensions between the professional norms of these institutions on the one hand, and the norms of the religion on the other. Recently, four publications appeared that address these questions. First, Gärtner considers the religious activity in these non-church surroundings as exemplary for religion in high modernity. Second, the dissertation of Huyzer discusses the role of official church ministry in care institutions, a role which is not taken for granted. The book of Van Iersel, third, shows that the social teaching of the church can be of help to make relevant the role of the churches in spiritual care at the military institutions. Finally, the volume of Eyk et al. about spiritual care in prisons makes clear that institutional care needs the church office and the parish structures outside the institution. The conclusion is that exactly this last aspect has been neglected in most studies, and that spiritual care in institutions cannot be disconnected from religious organization outside these institutions.

Geloof – kerk – moderniteit

Een van de kenmerken van de moderne samenleving is dat het een gedifferentieerde samenleving is. Zowel in structureel als in cultureel opzicht is er een – overigens veronderstelde – eenheid op politiek, economisch, religieus, intellectueel, medisch, juridisch terrein ten opzichte van de voormoderne samenleving verloren gegaan. Elk onderdeel van de samenleving wordt zelfstandig, met eigen professionele normen, met een eigen culturele sfeer, met eigen standaarden voor beoordeling, met eigen connecties met andere sferen en met een specifieke functie voor de samenleving als geheel. Zo ziet

---

* Erik Sengers is socioloog en theoloog en als wetenschappelijk onderzoeker verbonden aan Tilburg School of Catholic Theology.

tenminste Luhmann (1993) de ontwikkeling. Voor religie en kerk heeft deze ontwikkeling verregaande gevolgen. Verondersteld wordt dat religie in een voormoderne samenleving een algemeen verbindende kracht was tussen al deze sferen van de samenleving, dat al deze sferen religieus bepaald en genormeerd waren. In de moderne samenleving verschrompelt religie en wordt de institutionele drager van deze sfeer, de 'kerk', door de verzelfstandiging van de andere sferen tot een van de mogelijke opties van handeling, de participatie daarbinnen wordt een individuele keuze, het belang ervan voor het geheel van de samenleving wordt geringer, en door de groeiende pluriformiteit binnen de sfeer van de religie wordt deze relevantie ook minder goed duidelijk (Luhmann 1999).

In de negentiende en twintigste eeuw werd een oplossing voor deze differentiatie gevonden, waardoor kerken, die gezien werden als hoeders van sociale orde, waarden en normen, of als tekenen van de nationale identiteit, toch konden komen op gebieden waar ze eigenlijk uitgedreven werden en waar ze op het eerste gezicht ook geen betekenis meer hadden. Er werden speciale vormen van kerkelijke presentie ontwikkeld binnen deze gedifferentieerde sferen, deels op verzoek van de samenleving of de desbetreffende overheid, deels op initiatief van de kerken zelf. Zo ontstond er pastoraal werk in de gevangissen, in het leger, en in de zorginstellingen. Maar ook ontstond er pastoraat onder jongeren en arbeiders, op universiteiten en hogescholen, onder ouderen en kunstenaars. Het is allemaal te zien als een interne differentiatie van de kerken in een poging om aansluiting te houden bij de maatschappelijke differentiatie. Aangezien dat laatste in potentie oneindig voortschrijden kan, zullen de kerken op deze manier altijd het onderspit delven en is het beter dat ze zich concentreren op hun kerntaak en kernactiviteiten (want dat is het waardoor ze zichtbaar zijn in de moderne samenleving), maar dat is een onderwerp voor een ander essay.

In ieder geval ontstaat in deze gedifferentieerde gebieden een voor sociologen en theologen zeer interessante constellatie, op het snijpunt van religie en moderne samenleving. Dat dit interessant is, bewijst ook de grote deelname aan het symposium dat dit tijdschrift in juni 2017 heeft georganiseerd samen met de Universiteit voor Humanistiek en de Tilburg School of Catholic Theology, twee instanties die mensen opleiden voor geestelijk en levensbeschouwelijk werk in deze gedifferentieerde instituties. Wat doen die mensen daar, wat is hun relevantie, hoe zien ze zichzelf, hoe werken ze in de professionele omgeving, wat is hun relatie tot de bredere cultuur? Dat zijn de vragen die in de verschillende bijdragen aan de orde kwamen. Natuurlijk kon niet alles behandeld worden, zo ging het in grote mate over geestelijke verzorging

in de zorgsector en minder over pastoraat in gevangenen en het leger. De godsdienstsocioloog zal opmerken dat de maatschappelijke, culturele en institutionele context en de gevolgen daarvan voor het handelen en functioneren van deze mensen wel wat breder aangezet had kunnen worden. Ook was er minder aandacht voor de interreligieuze en inter-levensbeschouwelijke discussies en conflicten, terwijl dat in de samenleving een belangrijk item is, en de concurrentie van de werkers in deze instellingen groter is geworden (hoeveel fte wordt er beschikbaar gesteld aan welke richting? Wie trekt de meeste bezoekers bij de gespreksgroepen?).

Het afgelopen jaar zijn er vier publicaties verschenen die ingaan op de rol van (georganiseerde) religie in professionele en gespecialiseerde contexten, die zo een inzicht geven in de rol van religie in de hoogmoderne samenleving. Dat de publicaties in deze bijdrage gezamenlijk besproken worden, kan worden gezien als een toegift op dat succesvolle symposium en tegelijkertijd een aanvulling daarop, omdat in deze selectie een aantal omissies op dat symposium en in de bijdragen van het special issue van *Religie & Samenleving* worden behandeld. Allereerst zal aandacht besteed worden aan het Duitstalige boek van Stefan Gärtner (2017), docent-onderzoeker aan de Tilburg School of Catholic Theology, die een overzicht heeft geschreven over de Nederlandse katholieke kerk waarin hij ook conclusies trekt over de pastorale activiteiten. Met name in het categoriaal pastoraat ziet hij aanzetten voor vernieuwing. De daarna te bespreken publicatie is het proefschrift van Richart Huijzer (2017), waarin hij spreekt over de ambtsbeleving van protestantse pastores in zorginstellingen. Vervolgens zal het eerste deel in de serie 'Religie en Veiligheid' worden besproken (Van Iersel 2016). Dit deel met de titel *Religie in conflict* kent een aantal bijdragen die specifiek ingaan op de geestelijke verzorging in de krijgsmacht. De laatste te bespreken publicatie is een Engelstalige bundel met artikelen over het justitiepastoraat, waarin ook internationale vergelijkingen gemaakt worden (Van Eijk, Loman & De Wit 2016). In de conclusie zal bekeken worden wat dit overzicht leert over de rol van religie in de hoogmoderne samenleving en het onderzoek daarnaar.

Geestelijke verzorging als kans

De Nederlandse kerken waren na de Tweede Wereldoorlog een generatie lang toonaangevend voor het Europese christendom. De hoge betrokkenheid in gesloten milieus en dito maatschappelijke organisaties imponeerden bijvoorbeeld de latere paus Johannes Paulus II in 1947. De Wereldraad van Kerken

werd in Amsterdam opgericht. De Nederlandse theologie werd toonaangevend op het Tweede Vaticaans Concilie. Tegenwoordig zijn de kerken daartoe niet meer in staat. Toch, beweert Gärtner, is de Nederlandse kerk juist door haar zoektocht in een sterk geïndividualiseerde en geseclariseerde samenleving een voorbeeld voor wat andere Europese kerken nog te wachten staat. Daar kon hij wel eens gelijk in hebben. De bedoeling van zijn boek is om na een beschrijving en analyse van de staat van het Nederlands katholicisme een schets te geven van hoe zielzorg in de hoogmoderne, geïndividualiseerde samenleving eruit kan zien. De blik van deze relatieve buitenstaander is voor Nederland van belang: Gärtner is een Duitser die de Nederlandse situatie door zijn werk in Tilburg goed kent en door het contrast met de Duitse situatie in staat is om analyses te maken die wij zelf soms niet aandurven. Voor dit essay is het ook interessant te vernemen, hoe hij de veranderingen in de kerken, in dit boek de katholieke kerk, waarneemt en beoordeelt. Het woord 'Fall' uit de titel is in het Duits dubbelzinnig te begrijpen: als casus, maar ook als val, neergang.

In het eerste hoofdstuk geeft Gärtner een historische schets van het Nederlands katholicisme. Deze schets is correct, zeker met het oog op het buitenlandse lezerspubliek, maar niet bijster origineel. Het volgt een veel verdedigde visie op de ontwikkeling van de kerk en het katholieke volksdeel: onderdrukte minderheid na de Reformatie, verzuiling als middel tot emancipatie, daardoor aankomst in het maatschappelijke midden, het pastoraal concilie als gefnuikte opening en modernisering, conservatieve bisschopsbenoemingen, teleurstelling bij het katholieke volksdeel en katholieke maatschappelijke organisaties, sterk verval van de kerkelijke betrokkenheid, polarisatie, het pausbezoek dat een compleet fiasco was en zorgde voor een verdere verdieping van de tegenstellingen, het dossier seksueel misbruik gaf het laatste zetje. Het wordt tijd dat deze door Gärtner en anderen gedeelde visie – we hadden het zo goed en vanuit Rome mochten we niets meer, en daarom gaat het zo slecht – met nieuw empirisch materiaal wordt getoetst en bevraagd, want het bisschoppelijk beleid bijvoorbeeld bood lokaal veel ruimte die echter met frustratie werd ingevuld – dat zorgt niet voor aantrekkelijke geloofsgemeenschappen. Eén aspect uit Gärtners analyse is zeer treffend, namelijk dat door de verzuiling de katholiek werd geëmancipeerd “...ohne dass er sich dabei den Herausforderungen der Moderne wirklich stellen musste, die sich etwa durch den Liberalismus oder die Ökumene ergaben” (p. 23). Inderdaad is deze concentratie op zichzelf een belangrijk verschil met andere landen, die ook na de verzuiling doorwerkten.

In het tweede hoofdstuk geeft hij een scherpe en omvattende beschrijving van de neergang van het Nederlands katholicisme – ‘schonungslos’ zoals dat

in mooi Duits heet, zonder iets goed te praten. Hij laat zien hoe de binnenkerkelijke betrokkenheid tot een nulpunt is gedaald, hoe de kerk uit het openbare leven is verdwenen en geen rol speelt bij de maatschappelijke inzet van katholieken, hij beschrijft de discussies in het katholieke schoolwezen en de pogingen van de bisschoppen meer (kerkelijke) identiteit aan te brengen, hij laat zien hoe het katholieke geluid in de media is verdwenen en gestuurd wordt door economisch-politieke belangen (fusie KRO-NCRV) en tenslotte hoe de theologie aan de universiteiten wordt gemarginaliseerd. Voor de Duitse lezer is deze goed beschreven situatie een eyeopener, die is met de typische eigenaardigheden van de Nederlandse situatie niet bekend. De Nederlandse lezer ziet dat er wel erg gefocust wordt op incidenten en incidentjes die de media halen en die achter elkaar gezet een bepaalde ontwikkeling moeten suggereren: of die invloed hebben op de lokale geloofsgemeenschap is nog maar zeer de vraag. Die incidenten worden ook niet nader historisch of sociologisch geanalyseerd (zoals bijvoorbeeld Sengers 2010 of Zondag & Van Uden 2013, die aantonen dat misbruik nauwelijks een rol speelt in dalende betrokkenheid – die was al laag – wel de reactie daarop door de kerkleiding).

In het derde hoofdstuk wil Gärtner laten zien hoe de katholieke kerk probeert of eigenlijk vanuit de kerk (de leiding dicht hij weinig creativiteit toe) wordt geprobeerd in te spelen op de religieuze situatie. Hij schrijft dat ontkerkelijking niet per se secularisatie hoeft te betekenen en wijst op individualisering als onderliggend proces dat leidt tot een zoekreligiositeit. Een aparte paragraaf of analyse van deze nieuwe spiritualiteit biedt het boek echter niet, dan had hij namelijk kunnen ontdekken dat deze vorm van religiositeit generatiegebonden is en langzaam verdwijnt (Bernts 2016, 63-87). De voorbeelden waarmee hij laat zien hoe de katholieke kerk hierop inspeelt, overtuigen daarom ook niet. Allereerst wijst hij erop dat maatschappelijke organisaties zich kunnen handhaven, maar daarvoor met verdere neutralisering een prijs betalen. Dan wijst hij aan de hand van eigen onderzoek erop dat pastores proberen in te spelen op de individuele zoektocht van mensen. Jonge priesters ziet hij dat niet doen, die “... sind in den Niederlanden häufig konservativer und standesbewusster als ihre älteren Kollegen, die noch vom zweiten Vatikanum und dem pastoralen Konzil geprägt sind” (p. 186). Er kan echter ook geconcludeerd worden dat die oudere generatie vastgeroest is in de eigen ideeën en niet de spiritualiteit van de jeugd kon aanspreken. Ten derde wijst Gärtner op vernieuwingen in het aanbod van kloosters en spirituele centra, maar hij vertelt er niet bij dat dit maar matig loopt en dat er geld bij moet. Tenslotte wijst hij erop dat veel christelijke elementen zijn overgenomen in de bredere cultuur, maar ja: daar kun je geen kerkgebouw van openhouden of

een kerkelijke infrastructuur van betalen. Wat Gärtner als voorbeelden naar voren schuift, is daarom ook te zien als laatbloeiers van een bepaalde cultuur die binnenkort verdort.

Toch blijft Gärtner vasthouden aan de 'seeking imperative' en pleit hij ervoor dat de kerk zich daarbij moet aansluiten en zich ervoor moet openen. Ze is in zijn beeld een van de spelers op de religieuze markt en moet door aantrekkelijk, open aanbod net zoals andere aanbieders wervend zijn. Gärtner laat treffend zien dat de Nederlandse cultuur van leven en laten leven en de gewaardeerde levensbeschouwelijke neutraliteit van de staat zich niet verdraagt met absolute waarheidsaanspraken, waardoor religie (bepaalde vormen van islam zowel als christendom) een conflictpotentieel vormen. Ook wordt de bijdrage van religie aan de samenleving nauwelijks erkend, dit in tegenstelling tot Duitsland waar de kerken institutioneel een belangrijke publieke rol hebben die ook erkend wordt. Tegen het pleidooi van Gärtner kan gezegd worden dat de religieuze zoekers *antwoorden* zoeken, en dat het daardoor voor religieuze organisaties helemaal niet aan te bevelen is een open vraagteken te zijn. Ook is het wel degelijk mogelijk een duidelijk antwoord te geven en de subjectiviteit van de zoeker te respecteren.

In de laatste drie hoofdstukken houdt Gärtner een pleidooi voor het categoriaal pastoraat als plek waar de kerken die maatschappelijke openheid kunnen leren – de hierna besproken boeken laten dat ook zien. Hij onderscheidt vier modellen van geestelijke verzorging: als grensganger op het breukvlak van kerk en samenleving, als gesprekspartner voor existentiële levensvragen, als 'vertikalist' die in staat is de functionele differentiatie te overwinnen en een holistische visie op de mens kan presenteren (misschien is 'horizontalisme' een betere term) of levensbeschouwelijke neutraliteit. Gärtner kiest niet echt maar pleit ervoor aansluiting te zoeken bij het woord 'geestelijke' dat in de samenleving verbreid is en ook de kern is van de geestelijke verzorging: hier kan een professionele vorm van begeleiding ontstaan waardoor de mensen een eigen geloofswereld kunnen ontdekken en ontwikkelen. Met name met voorbeelden uit het justitiepastoraat laat hij, praktisch-theologisch, zien hoe het religieuze tegenover van de geestelijke verzorging zowel naar het instituut als naar de gevangene de menselijkheid overeind kan houden. Ook is het hierdoor mogelijk de verbindingen met de kerk buiten het instituut te onderhouden. Merkwaardig is het daardoor te meer dat hij geen aandacht besteedt aan de toekomst van die parochiële kerkstructuur en hoe die tussen sekte en volkskerk zijn weg kan vinden in de laatmoderne samenleving – iets waar Dekker en Stoffels in hun handboek al in vele drukken op wijzen.

Ambt in de zorg

De discussie over de plek van geestelijke verzorging of pastoraat in gespecialiseerde instellingen komt het meest pregnant tot uitdrukking in de discussie over het ambt, en binnen de zorginstellingen. Het ambt drukt namelijk uit dat je er namens iets groters staat (en wat is dan dat grotere?), en tegelijkertijd vormen de zorginstellingen een gespecialiseerde en professionele omgeving, die zeer gericht is op functionaliteit. Zoiets als religie en zingeving vindt daarin moeilijk een plaats, moet er echter vanuit landelijke wetgeving wel zijn. Een derde reden waarom het ambt binnen de zorginstellingen tot een sterkere discussie leidt dan binnen de andere professionele omgevingen die in deze bijdrage bekeken worden, is dat bestuurders van zorginstellingen in sterkere mate ervoor kiezen om vrijgevestigde, niet-denominatieve afgestudeerden aan te nemen, waardoor het ambtelijke hierbinnen verder afkalft. Richart Huijzer heeft in deze moeilijke constellatie, waarover binnen de beroepsvereniging VGVZ al vele decennia wordt gediscussieerd, geprobeerd enig licht te brengen. Hij is zelf pastor-predikant in het Radboud UMC en vervulde en vervult nog steeds belangrijke posities binnen die beroepsvereniging, binnen het overlegorgaan tussen kerk en overheid, en tussen protestantse kerk en zorginstellingen.

In de dissertatie komen deze maatschappelijke, politieke en beleidsmatige contexten wel aan bod, maar de insteek is een andere. Geconstateerd wordt dat het ambt geen vanzelfsprekendheid meer is onder de leden van de protestantse sectie in de beroepsvereniging. In de vraagstelling wordt gezocht naar de beleving van het ambt door de pastores-predikanten zelf, om op basis van die beleving te komen tot een nieuwe pastoraal-theologische theorie over en aanbevelingen voor de invulling van het ambtelijke in de zorginstellingen – het onderzoek wil zo een *grounded theory* ontwerpen die nauw aansluit bij de praktijk. Maar zoals het meestal bij onderzoek is (zeker als er bewust wordt afgezien van een theoretisch kader): de vooronderstellingen sturen al de blikrichting en de aanpak. Dit komt pregnant naar voren in de volgende citaten uit p. 16 en 17:

Hoewel zij geen strikt kerkelijke arbeid verrichten, zijn zij toch verbonden met de protestantse traditie die de PKN verder wil dragen. Zij zijn immers ambtsdrager... Het ambt vereist in ieder geval een persoonlijk perspectief. De beroepsvereniging en de PKN geven kaders aan..., maar deze kaders krijgen toch pas betekenis als men daarbinnen zelf positie kiest.

In deze opmerkingen (die verder niet worden onderbouwd of verantwoord) zitten al verschillende aannames, die door een socioloog al meteen van vraagtekens voorzien worden. Voor sociologen is een ambt immers een a-persoonlijke functie die binnen en namens een grotere, bureaucratische organisatie vervuld wordt. Sterker nog, het is juist niet de bedoeling dat het persoonlijke mee-resoneert in de ambtelijke handelingen die de ambtenaar doet. Het ambt wordt uitgevoerd volgens de normen van die organisatie, waarbij de persoonlijke invulling significant maar niet relevant is. Ook wil de organisatie PKN niet (slechts) de protestantse traditie verder dragen; er zijn immers meer organisaties die dat op hun eigen manier doen en die zijn geen zendende instantie die pastores en geestelijk verzorgers kunnen faciliteren. Hoe men binnen de gestelde kaders zelf positie kiest is vanuit dit klassiek-sociologische perspectief eigenlijk niet relevant: men verbindt zich met de doelen, handelwijze en normen van de instantie die het ambt ter beschikking stelt of men gaat iets anders doen. Het kan zijn dat dit bij religieuze organisaties misschien iets anders ligt, en voor katholieken misschien sterker geldt dan voor protestanten, maar het zou toch wat zijn als een geestelijke bedienaar een doop of huwelijk, of begrafenis weigert omdat die het niet kan verantwoorden met zijn persoonlijke invulling van het ambt!

Zoals gezegd bouwt Huijzer zijn theorie vanuit de praktijk op en hij begint in het eerste hoofdstuk met de beschrijving van de discussie binnen de beroepsgroep over het ambt aan de hand van beleidsstukken en verslagen van conferenties. Het is duidelijk dat de auteur dit deel het beste kent uit eigen ervaring want het is met bijna 100 pagina's het omvangrijkste deel van het boek. Zijn conclusie in dit hoofdstuk is dat in de beleidsstukken het ambt gezien wordt als een aspect van de professionaliteit van de pastor-predikant, maar dat de formeel-juridische aspecten niet worden gezien als de kern. De deelnemers aan deze debatten zien het ambt veel meer als een levensbeschouwelijke krachtbron. Huijzer concludeert dat er onhelderheid bestaat doordat het formele en het inspirerende door elkaar heen lopen in het debat. Ook constateert hij dat de onhelderheid vergroot wordt doordat de kerk afwezig is en geen structuren biedt. In hoofdstuk 2 kijkt hij daarom naar de protestantse visie op het ambt. In de bestudeerde documenten komt naar voren dat de PKN wil vasthouden aan het bijbels getuigenis en de belijdenisgeschriften van de Reformatie, maar verder vooral stimuleert dat de predikanten-ambtsdragers die actualiseren. Tegelijkertijd constateert hij hier wederom dat de PKN het ambtelijke in de zorg heeft verwaarloosd en heeft toegestaan dat er studenten opgeleid werden die zonder ambtelijke zending in de zorg kwamen te werken,

waardoor dat aspect verder werd uitgehouden. Een uitwisseling van ervaringen tussen kerk en zorg kwam zo niet op gang.

In hoofdstuk 3 geeft hij aan de hand van het werk van Paul Ricoeur het theoretisch kader aan waarmee hij op zoek gaat naar het persoonlijk perspectief op de ambtsbeleving. Hoe wordt deze identiteit beleefd? Hij vat samen dat identiteit ontstaat als narrativiteit van het levensverhaal. Dit verhaal wordt gebaseerd op een voorverstaan (traditie) waarop wordt voortgebouwd in openheid en dialoog met de ander/Ander. Maar ook hier komen weer zinnen voor die de onbenoemde aannames van de auteur laten zien: “De onderscheiding tussen idem [gedeelde identiteit] en ipse [unieke identiteit] kan predikanten-geestelijk-verzorgers helpen om het ambt te ervaren als een persoonlijke gelofte waaraan trouw verschuldigd is zonder dat dit behoeft te worden geïnterpreteerd als het onderschrijven van een onveranderbare ambtsopvatting” (p. 202). In hoofdstuk vier wordt het onderzoek methodisch verantwoord en wordt uitgelegd hoe de codering van de 23 met geestelijk verzorgers gehouden interviews heeft plaatsgevonden.

In de volgende hoofdstukken worden de conclusies van het onderzoek uitgewerkt naar verschillende domeinen. Allereerst de relatie van het ambt met de instituties. Hier wordt geconstateerd wat al eerder was gezegd, dat binnen de institutie zorg het ambt geen rol speelt, dat de beroepsvereniging verstard is door de juridisch-formele discussie en dat de kerk het onderwerp inhoudelijk verwaarloost. Toch houden predikanten eraan vast, omdat ze zich desondanks verbonden voelen met de kerk en omdat het ambt raakt aan de sfeer van het Heilige. Dit komt naar voren in de volgende relatie van het ambt tot de patiënt. In de gesprekken met hen en hun familie ervaren de geestelijk verzorgers dat er behoefte is aan hun functie en wordt die ook bevestigd. En wel hierdoor, dat ze vanuit een bepaalde traditie een taal van hoop en troost binnenbrengen in de zorgcontext. Hier komt naar voren wat zich al aandienende, dat de ambtsdrager herkend wordt als geestelijke en drager van traditie. Interessant is dat Huijzer dit koppelt aan de maatschappelijke context van secularisatie: juist in dergelijke tijden is het de ambtsdrager die deze religieuze traditie toegankelijk maakt, waarvoor Huijzer de combinatie professional-confessional munt. De geestelijk verzorger is de eerst aanspreekbare voor spiritualiteit en existentie en is er ook voor deze sensitiviteit bij hen die werkzaam zijn in de zorgcontext te bevorderen. Vervolgens wordt de relatie van het ambt tot het heilige besproken, maar helaas wordt dit interessante deel (staat ‘ambt’ voor een instituut of voor een Idee?) in één volzin samengevat dat hierin bij uitstek “de predikant-geestelijk verzorger bij zijn ambt bepaald en bevestigd wordt op het niveau van zijn persoonlijk geloof en levensbeschouwelijke identiteit” (p. 362).

In de laatste twee hoofdstukken worden de interviews theoretisch samengevat en in een meta-interpretatie teruggevoerd tot het identiteitsbegrip van Ricoeur. De praktisch-theologische conclusies blijven bij dit intellectueel overweldigende slotakkoord echter achter. De aanbeveling is dat de PKN de confessionele identiteit van de protestantse werkers in de zorg, of zij die zich als protestantse werker verstaan, beter zou moeten voeden en ondersteunen. Dit is natuurlijk een conclusie die na het eerste hoofdstuk al getrokken had kunnen worden. Wat overblijft is een goed doortimmerde dissertatie die door de – voor het onderwerp veel te zware – intellectuele bovenbouw uitermate veel woorden nodig heeft en op deze manier wat wollig in de mond overkomt. De socioloog valt op dat bepaalde literatuur helemaal niet wordt behandeld, bijvoorbeeld over de differentiatie van de samenleving, de betekenis van ambt in formele organisaties, het artikel van Vellenga over religie en gezondheidszorg in het *Handboek religie in Nederland* (Vellenga 2008), of, vanuit medische hoek, de recente definitie van gezondheid van Huber waarin spiritualiteit een van de pijlers is en wat een aanknopingspunt kan bieden voor predikanten-geestelijk verzorgers. Het getuigt van een zeer intern-gerichte aanpak die erop gericht is woorden te vinden voor de functionaliteit van de protestantse werker binnen de zorginstelling. Met de combinatie professional-confessional is Huijzer dat goed gelukt, maar of het ambt daardoor gered zal worden laat zich nog bezien.

Geestelijke verzorging en krijgsmacht

De discussie over de ambtelijke positie van de geestelijk bedienaar binnen de krijgsmacht is een heel andere dan binnen de zorginstellingen. Dat ligt natuurlijk om te beginnen al aan de zeer formele en ambtelijke structuur van de krijgsmacht waarbinnen geestelijk verzorgers een plaats hebben toegewezen gekregen; het is altijd indrukwekkend de uniformen van collega-theologen te zien die hun rang en plaats in de organisatie duidelijk maken. Ook is, en dat zal zeker te maken hebben met de sociale functie die het legitieme geweldssysteem binnen de samenleving vervult (om in de termen van Luhmann te blijven) die veel meer geïnstitutionaliseerd moet worden om dat geweld beheersbaar te houden, de band met de kerken veel duidelijker vormgegeven en uitgebouwd. Zo is er bijvoorbeeld van katholieke zijde een heuse legerbisschop (momenteel Mgr. J. Punt, residerend bisschop van Haarlem-Amsterdam). Maar die relatie is een van de thema's die Fred van Iersel, hoogleraar vraagstukken geestelijke verzorging in de krijgsmacht te Tilburg en

onafhankelijk adviseur voor theologie en beleid bij de dienst RK geestelijke verzorging van het ministerie van justitie, in een van de komende bundels wil behandelen. Voor ons ligt het eerste deel van een reeks van acht waarin hij alle aspecten van geestelijke verzorging in de krijgsmacht vanuit katholiek perspectief wil bespreken. In dit deel wil hij het veranderende veld van vrede en veiligheid schetsen, en welke vragen dat vanuit godsdienstig en levensbeschouwelijk perspectief oproept.

In de inleiding wordt kort aan de hand van een historisch overzicht de problematiek uiteengezet. In de vroege kerk konden christenen niet in het Romeinse leger dienst doen, maar dit veranderde na de erkenning en later verheffing tot staatsgodsdienst van het christelijk geloof. Sindsdien konden christenen ook binnen het leger gelovig zijn, en daarom wenste de synode van Arles in 314 een vorm van geestelijke verzorging in het leger. De vraag hoe gelovig in een geweldsorganisatie te staan is gebleven. In Nederland werd geestelijke verzorging pas met de mobilisatie van 1914 ingevoerd en sindsdien, de auteur lijkt zich er met trots over te verbazen, heeft die positie zich gehandhaafd. Dat is immers gezien de modernisering van het instituut en de secularisatie van de samenleving geenszins vanzelfsprekend, maar hij verwijst naar de dubbele transformatie uit de WRR publicatie *Religie in het publiek domein* (2006) die aantoont dat de vraag naar religieuze oriëntering blijvend is. Een ander spanningsveld is die tussen nationale belangen en organisatie van geweld waarbij de kerken na twee wereldoorlogen onder invloed van Barth (voor de protestanten) en *Pacem in terris* (voor de katholieken) de verbinding tussen christendom en natie hebben opgegeven en pleiten voor een universalistische visie op en persoonlijke overtuiging voor het geloof. Verder wijst Van Iersel er in de inleiding op dat in een wereld die is gekenmerkt door religieus gelegitimeerd geweld de existentiële vragen en legitimeringsvragen van de militaire context gesteld en beantwoord moeten worden.

In deze spanningsvelden dient de geestelijke verzorging haar bestaansrecht te vinden en te behouden. De werker moet volgens Van Iersel “vanuit een theologisch referentiekader in staat zijn een duiding te geven van de verbindingen tussen geweld enerzijds en levensbeschouwing en religie anderzijds. Zij begeleiden mensen bij de ontwikkeling van hun levensbeschouwelijke en morele identiteit in deze context” (p. 19). Ook hier valt weer op, net als bij Huijzer, dat het bij het werk van de geestelijk verzorger gaat om identiteit en moraliteit, om het ondersteunen bij een religieus geduide individuele zoektocht, terwijl vanuit sociologisch perspectief identiteit niet iets individueels is maar de plaatsing van het individu in een groter geheel, in een groep, een geschiedenis, een gedeeld normen en waardensysteem. Aan het

eind van het inleidende hoofdstuk geeft Van Iersel een korte discussie over de veelgebruikte woorden zin(geving), spiritualiteit en ethiek, en haalt Ter Borg aan die de term 'spiritualiteit' als containerbegrip karakteriseerde. Van Iersel zegt te zoeken naar een nieuwe, religieuze inhoud, maar dit punt smaakt vanuit sociologisch perspectief naar meer, de gedachte van de auteur hierover mag wel eens uitgewerkt worden.

In de tweede bijdrage van Van Iersel wordt het werk van de geestelijk verzorger binnen de krijgsmacht nader uitgewerkt. De bijdrage wil de invloed van oorlog op de cultuur vanuit het perspectief van de geestelijke verzorging bestuderen, met aandacht voor de geweldsstructuur, de bevelstructuur en de morele implicaties daarvan. Dit is een hele intellectuele 'tour de force' waarvan er in het boek meer gedaan worden en die natuurlijk niet allemaal in het kort bestek van een hoofdstuk, geschreven voor professionele werkers, tot het eind toe uitgewerkt kunnen worden. Dit hoofdstuk biedt een interessant overzicht van de verschuiving van de werkzaamheden door de tijd heen. Was de oorspronkelijke taak gericht op de ontplooiing van de vrijheid van godsdienst en levensbeschouwing, na de Tweede Wereldoorlog kwam het accent meer te liggen op welzijnswerk en vormingswerk. Tijdens de Koude Oorlog ontwikkelden veel pastores een kritische opstelling tegenover de krijgsmacht, hun broodheer, en werd ingezet op de morele oordeelsvorming van militairen. De geestelijke bedienaren werden ook in het leger geconfronteerd met vermaatschappelijking en democratisering van de samenleving, en de aantasting van autoriteit en gezag. Ze gingen zich richten op de ontwikkeling van een professionele deskundigheid, en sloten voor de beantwoording van de existentiële vragen aan bij de nieuwe techniek van counseling. Vooruitblikkend pleit Van Iersel ervoor om te werken aan een nieuw spreken over God en zo de legitimiteit van religie in het publieke domein, vanuit de context en ervaringen van het krijgsmachtpastoraat, opnieuw te doordenken. Deze historisch-sociologische exercitie met theologische toespitsing smaakt naar een grondigere uitwerking.

De bundel bevat ook bijdragen die de context van de geestelijke verzorging schetsen. Zo is er een bijdrage van generaal-majoor b.d. Cees Homan over de militaire context van de geestelijke verzorging in de krijgsmacht. Het is een wat militair-technisch overzicht, op zich begrijpelijk geschreven, over de veranderingen in de krijgsmacht: het lagere ambitieniveau van het leger en de bijbehorende bezuinigingen, de toegenomen buitenlandse uitzendingen die de focus op de verdediging van landsgrenzen doet vervagen, de meer politieke aansturing van de krijgsmacht en de inschakeling in het buitenlands beleid, de overgang van een dienstplichtigen- naar een vrijwilligersleger, de grotere

confrontatie met geweld bij ‘vredesmissies’, de vervaging van de doelen van oorlogvoering waardoor er meer onzekerheid ontstaat over de eigen inbreng van de militair, et cetera. Wat dit voor de geestelijke verzorging betekent blijft echter onduidelijk. Hetzelfde is het geval bij de bijdrage van Hessel Zondag, gepensioneerd cultuurpsycholoog van de universiteiten Nijmegen en Tilburg. Hij werkt veranderingen in het Nederlandse religieuze veld uit, maar focust geheel op het aspect individualisering en baseert zich daarbij op verouderde literatuur. Op zich beschrijft hij de veranderingen correct, dat er meer wordt aangesloten bij de eigen ervaringen en het gevoel, maar er is meer over deze veranderingen verschenen (onder andere door De Hart 2013; de nieuwste versie van *God in Nederland* wordt ook niet gebruikt) en de link met geestelijke verzorging blijft achterwege.

De bundel kent nog verschillende bijdragen over de ontwikkeling van het katholiek-sociaal denken over oorlog en vrede. De idee daarbij is dat ook deze aspecten bepalen hoe de geestelijke verzorging in de krijgsmacht vorm krijgt. En dat heeft weer te maken met het beeld dat Van Iersel heeft bij de taak van geestelijke verzorging in de krijgsmacht: bijdragen aan morele vorming van militairen binnen het instituut, en zo de relevantie van geloven in dit deel van het publieke domein (en daarbuiten) duidelijk maken. Toch zijn deze bijdragen in deze bespreking vanwege hun meer moraaltheologische karakter achterwege gelaten. De vraag is net als bij Huijzing of deze opstelling voldoende is om de positie van religie en kerk in de organisatie te behouden. Want ook hier kan de vraag gesteld worden, waarom dat doel via religieuze organisaties gedaan moet worden, en niet via andere wegen bereikt kan worden – als deze vorming voor een militaire machinerie al van belang is. Door de meer institutionele binding van kerk en staat op dit terrein zal deze vraag niet zo snel gesteld worden. Een andere vraag die zich hier stelt is of deze opdracht bijvoorbeeld in andere NAVO-landen ook zo gezien wordt, of dat er daar meer religieuze dienstverlening (sacramenten) van de bedienaren wordt verwacht.

Justitiepastoraat

Ook het justitiepastoraat is, uit de aard der zaak, meer institutioneel gebonden dan het pastoraat in de zorginstellingen. Hoewel geen eigen bisdom, heeft het katholiek justitiepastoraat in de persoon van Mgr. De Jong, hulpbisschop van Roermond, een eigen referent. Net als bij de krijgsmacht is er ook hier een protestantse pendant als zendende instantie en is de geestelijke verzorging een vast onderdeel op het ministerie. Ook is er een centrum voor het justi-

tiepastoraat dat probeert de wetenschappelijke en professionele aspecten van het werk verder uit te bouwen. De voorliggende bundel is door dat centrum uitgegeven bij gelegenheid van het 65-jarig jubileum van de internationale commissie voor het katholiek justitiepastoraat. Dat is een erkende NGO bij de Verenigde Naties, kreeg erkenning van het Vaticaan en werkt samen met de internationale katholieke organisatie *Justitia et Pax*. Het heeft dus geen reden om te klagen over erkenning door kerk en overheid. In de uitgaven van het onderzoekscentrum was de internationale context tot nu toe afwezig, zo wordt in de inleiding vastgesteld, en dat wordt met de Engels- en Spaanstalige artikelen in deze bundel gecorrigeerd. De bundel kent vier delen (positioning – praxis – contexts – concepts) waarbij al grasduinend die artikelen worden besproken die expliciet over geestelijke verzorging in de justitiële inrichtingen gaan.

Uit het eerste deel worden de bijdragen van Van der Maat en Webber besproken. Van der Maat heeft een praktisch-theologische bijdrage over het begrip gerechtigheid, dat volgens hem over erkenning zou moeten gaan en niet over wraak of vergelding. Deze erkenning geldt dader en slachtoffer. Het doel daarvan moet zijn verzoening en het herstel van gemeenschap. De gevangenispastores hebben volgens hem de taak ‘justice, peace and reconciliation’ te bevorderen, in de instelling en in de samenleving. Opgemerkt moet worden dat deze uit Vlaanderen geboortige auteur dit schrijft vanuit de Peruaanse ervaring waar hij al vele decennia werkzaam is als docent en vrijwillig gevangenisbezoeker. Webber haalt in een wat warrig geschreven bijdrage onderzoek aan dat uitwijst dat gevangenen die een hoog religieus profiel hebben zich beter voelen in en beter kunnen omgaan met de omstandigheden in de gevangenis. Dit onderzoek werd herhaald in Australië en de conclusies werden bevestigd. Webber verklaart dit coping proces daardoor dat door de nabijheid van pastores en vrijwilligers de zelfwaarde stijgt en ook de hoop op verzoening met familie en de samenleving, ook wordt het gevoel dat God van ze houdt bevestigd. Sommige gevangenen ervaren een bekering of verdieping van geloof tijdens detentie.

Bij het deel praxis wordt dit aspect verder uitgewerkt in de bijdrage van Brandner. Hij kijkt echter niet de impact van het bezoekwerk door vrijwilligers op de gevangenen, maar op de samenleving als geheel – een origineel perspectief. Hij laat zien dat vrijwilligers en pastores elkaar nodig hebben en elkaar aanvullen in hun rollen en mogelijkheden binnen die rol – de pastor is toch meer deel van het systeem. Het bezoekwerk, zo laat hij zien, steunt ook de religieuze ontwikkeling van de vrijwilligers. Breder getrokken verandert door de connectie met de kerk ook de kerk zelf, die de ervaringen van

vrijwilligers kan verwerken, en dat verandert zo ook het beeld van kerk in de samenleving. Tenslotte wordt erop gewezen dat vrijwilligers ook vragen kunnen stellen in de samenleving over de omstandigheden van detentie. De Witte, een Vlaams onderzoeker en pastor, gaat iets verder in op de concepten die die omstandigheden bepalen. Hij wijst erop dat de morele categorieën van voor de oorlog zijn verlaten (vormen tot goede burger) en dat er nu gewerkt wordt met het concept 'restorative justice', relaties herstellende gerechtigheid. Bij drie keer herlezen werden de verschillen tussen de historisch bepaalde concepten niet geheel duidelijk: het gaat er in alle fasen toch om de gedetineerde een vorm van straf te laten ervaren en daarbinnen te werken aan meer maatschappelijk geaccepteerde gedragsverandering. De Witte is kritisch over het concept 'restorative justice' en drukt de pastores op het hart vooral hun eigen, christelijke bepaling van rechtvaardigheid niet uit het oog te verliezen. Dat verbaast omdat in het handboek justitiepastaat (Van Iersel & Eerbeek 2009) 'restorative justice' een belangrijke rol speelt. Of is dat al een voorbeeld van een dergelijke aanpassing?

In het derde deel komt de context van het justitiepastaat meer naar voren. Van Eijk, hoofdaalmoezenier van het katholieke justitiepastaat, geeft op basis van wereldwijde gegevens een overzicht van de spanningen en veranderingen in het gevangeniswezen. Het blijkt dat er wereldwijd meer gevangenen zijn bijgekomen het laatste decennium. Hij wijst erop dat gemiddeld 5% van de gevangenen van buitenlandse afkomst is (gezien vanuit de plaats van detentie), maar in bijvoorbeeld het Midden-Oosten 33%. Terwijl in Nederland weinig gevangenen zijn en er tegen betaling gevangenen worden opgenomen uit België en Noorwegen, is er in andere landen sprake van hopeloze overbezetting. De bezuinigingen in de westerse landen leiden tot een grotere inzet van techniek, wat nieuwe ethische vragen oproept. Ook wijst hij op de situatie van het management in sommige landen (corruptie, mishandeling). Van Eijk stelt goede vragen aan de orde, maar zijn stuk blijft door de globale behandeling weinig concreet. Het aspect van de leiding in gevangenissen wordt behandeld door Liebling en Crewe die interviews hielden met leidinggevenden in Engelse gevangenissen om te zien welke ethische waarden zij inbrengen. Dat leidt tot een indeling in managementstijlen die op zich niet verrassend is vanuit bedrijfssociologisch perspectief: de ene meer technocratisch en de ander meer idealistisch, allemaal hoog-professioneel en resultaatgericht.

In het laatste deel worden de concepten van het justitiepastaat behandeld. Hierin is een bijdrage opgenomen van Van Iersel die, net als in zijn hierboven besproken bundel, de katholieke sociale leer aanbeveelt als kader en richtsnoer van het handelen. In een meer specifieke bijdrage werkt Van

Eijk het begrip menselijke waardigheid, dat een belangrijke rol speelde in zijn proefschrift, uit als focus van het handelen. Hij vindt dit een interessant concept omdat het zowel theologische als juridische connotaties heeft met als doel de individualiteit van de gedetineerde te beschermen, zijn vrijheid en autonomie te bewaken en de leefomstandigheden waarin dat gebeurt. Van Eijk vindt dat de pastores die zaken moeten bewaken en hij accepteert dat dit leidt tot spanningen, die er moeten zijn om die menswaardigheid vast te houden. Een soortgelijk pleidooi houdt Koet, exegeet en voormalig justitiepastor, aan de hand van de uitleg van de gevangenschap van Paulus. Hij laat zien dat het er in het pastoraat om gaat mensen hun eigen verhaal terug te geven, waardoor ze een nieuwe identiteit kunnen aannemen en om ze zo een uitweg uit de misère te geven, die ze uiteindelijk zelf vinden. Dit sluit aan bij het pleidooi van Gärtner.

Conclusie

Alles overziende worstelen de vier behandelde publicaties alle met hetzelfde dilemma: wat is de betekenis van kerk en geloof binnen zeer sterk geprofessionaliseerde contexten. Dat is precies de situatie die Luhmann theoretisch heeft geschetst en het lijkt ook wel alsof er drie heel verschillende antwoorden en oplossingen voor gevonden worden. In de zorg probeert men aansluiting te vinden bij het medisch-professionele discours en ervaart men de binding met kerk als hinderlijk. In de krijgsmacht wordt ingezet op morele vorming vanuit christelijk perspectief en ethisch handelen in concrete situaties. In de gevangenis gaat het om menselijke waardigheid en komt de relatie binnen-buiten veel meer als punt van discussie en onderzoek aan bod. Het lijkt wel alsof de binding met de achterliggende geloofsgemeenschap in het justitiepastoraat het meest omvattend vorm krijgt. Dit zal zeker te maken hebben met de omstandigheid dat de existentiële ervaringen – die in alle drie de contexten aan bod komen – in tegenstelling tot zorg en krijgsmacht ook *binnen* de instantie van justitie opgelost moeten worden. Men zit immers meerdere maanden of jaren vast, met het doel gedragsverandering te realiseren, terwijl men in de zorg steeds meer thuis verblijft en dus op de lokale geloofsgemeenschap is aangewezen, en bij de krijgsmacht vaak ook nog een gezin aanwezig is.

Opvallend is verder, gezien de overeenkomsten, dat iedere sector zijn eigen wetenschappelijk discours aan het ontwikkelen is, terwijl de overeenkomstige vragen veel meer zouden pleiten voor een geïntegreerde aanpak. Zo komt het christelijk-sociaal denken in alle drie de contexten terug, gaat het om de positie

van kerkelijke zending in een professionele organisatie, om de relatie van kerk en staat, het beeld van religie in de samenleving, om de inzet van vrijwilligers en de lokale geloofsgemeenschap, en vele andere overeenkomstige vragen meer. De aanzetten van Gärtner, die het verdienen meer in het Nederlandse discours te worden waargenomen, bieden voor zo'n geïntegreerde visie goede aanknopingspunten. Daarbij dienen de traditionele parochiestructuren (ipso facto geldt dit ook voor de protestanten) zeker te worden meegenomen in de analyses. Immers: zonder een geloofsgemeenschap *buiten* de instituties van zorg, geweld en justitie verliest de religieuze activiteit *binnen* die instituties haar legitimiteit maar ook haar functie, haar nut voor de mensen die in een bepaalde levensfase door die instituties bepaald worden. De visie van Gärtner en ook wel van De Groot (2017), dat de samenleving in de categoriale zorg het christelijk gemeenschapsleven heeft overgenomen en überhaupt een christelijke cultuur heeft geïncorporeerd en dat de institutionele vormgeving van dat geloof daardoor niet meer noodzakelijk is, is een weinig vruchtbare positie.

Elk afzonderlijk boek is voor de godsdienstsociologie niet van bijzonder belang. Daarvoor zit er te veel praktisch-theologisch en christelijk-sociaal gedachtegoed in. Maar bij elkaar laten de uitgaven wel goed zien waar de kerken in de samenleving mee worstelen en welke oplossingen ze vinden. Juist in deze functioneel gedifferentieerde contexten, subsystemen, komen die vragen extra scherp en duidelijk naar voren, en de vragen die aan het eind van de vorige alinea gesteld zijn, zijn natuurlijk ook vragen die voor de godsdienstsociologen relevant zijn. Het pleidooi is dan ook om ook als sociologen meer van dergelijke contexten op te zoeken en te beschrijven, en studies hierover vanuit sociologisch perspectief te bekijken en te bespreken. Dit sluit ook goed aan bij het pleidooi van Pollack en Wegner (2017), omdat juist in die functioneel gedifferentieerde systemen de kerkelijke organisaties nog een belangrijke rol vervullen die groter is dan hun ledentallen of maatschappelijke waardering zouden rechtvaardigen.

Literatuur

Bernts, Ton (2016),

Wijkend christendom, in: Bernts, Ton & Joantine Berghuijs, *God in Nederland 1966-2015*, Utrecht: Ten Have, 15-86.

Eijk, Ryan van, Gerard Loman & Theo W.A. de Wit (red.) (2016),

For justice and mercy: International reflections on prison chaplaincy, Oosterwijk: Wolf LegalPublishers.

- Gärtner, Stefan (2017),
Der Fall des niederländischen Katholizismus: Kirche und Seelsorge in einer spätmodernen Gesellschaft, Freiburg-Basel-Wien: Herder.
- Groot, Kees de (2017),
 Het buitenkerkelijke succes van de christelijke zielzorg, in: *Religie & Samenleving*, 12 (2), 143-159.
- Hart, Joep de (2013),
Zwevende gelovigen: Oude religie en nieuwe spiritualiteit, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Huijzer, Richart (2017),
De binnenkant van het ambt: Een grounded theory-onderzoek naar de ambtsbeleving en levensbeschouwelijke identiteit van protestantse pastores in zorginstellingen, in dialoog met Paul Ricoeur, Delft: Eburon.
- Iersel, Fred van (2016),
Religie in conflict, Delft: Eburon.
- Iersel, Fred van & Jan Eerbeek (red.) (2009),
Handboek justitiepastoraat: Context, theologie en praktijk van het protestants en rooms-katholiek justitiepastoraat, Budel: Damon.
- Luhmann, Niklas (1993),
Soziale Systeme: Grundriß einer allgemeinen Theorie, Frankfurt am Main: Suhrkamp (4e druk).
- Luhmann, Niklas (1999),
Funktion der Religion, Frankfurt am Main: Suhrkamp (5e druk).
- Pollack, Detlef & Gerhard Wegner (red.) (2017),
Die soziale Reichweite von Religion und Kirche. Beiträge zu einer Debatte in Theologie und Soziologie, Würzburg: Ergon.
- Sengers, Erik (2010),
 'Met veel gelal en geknal vieren we dit jaar carnaval'. Over prins carnaval, mijnheer pastoor, en een kerk uit het lood, in: *Religie & Samenleving*, 5 (1), 5-20.
- Vellenga, Sipco (2008),
 Gezondheidszorg, in: Borg, Meerten ter e.a. (red.), *Handboek religie in Nederland: Perspectief-overzicht-debat*, Zoetermeer: Meinema, 400-416.
- Zondag, Hessel J. & Marinus H.F. van Uden (2013),
 Kritisch én trouw: Commitment na seksueel misbruik in de Rooms-Katholieke Kerk, in: *Religie & Samenleving*, 8 (2), 265-288.